

**Promluvy postav
jako základ textové výstavby
(K jazyku a stylu prózy
A. V. Šmilovského *Za ranních červánků*)**

Jana Hoffmannová – Petr Nejedlý

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

hoffmannova@ujc.cas.cz

nejedly@ujc.cas.cz

Characters' utterances as a basis for text composition (On the language and style of the novelette *Za ranních červánků* [*When the Morning Skies Grow Red*] by A. V. Šmilovský)

Abstract: This article addresses the novelette by Alois Vojtěch Šmilovský *Za ranních červánků* [*When the Morning Skies Grow Red*] (first published in 1875), in which the main character is Josef Dobrovský. First, attention is devoted to the novelette's language in relation to the norms of Czech of the last quarter of the 19th century, which, however, Šmilovský conceives largely through the lens of language cultivation manuals, and in relation to folk language, which he draws primarily from literary sources. But a key component of the text composition consists in the characters' utterances in contrast to the authorial speech: Šmilovský individualizes the characters in an accurate and differentiated manner. He does this by making their direct spoken expression particular through the use of various linguistic means (concerning the lexicon, syntax and word order). In contrast, in the composition of the authorial speech there is a predominant tendency toward not only a pathetic, celebratory style, but also principally toward a rich repertoire of various narrative means, mainly internal monologues.

Keywords: Czech language of the last quarter of the 19th century, phrasemes, text composition, narrative means, narrator, characters, dialogues, internal monologues

Alois Vojtěch Šmilovský (1837–1883) je dnes v podstatě zapomenutý autor děl označovaných jako „idylicky koncipované prózy ze statkářského a venkovského prostředí“ (Novotný 2017–2018, 150); autor, který usiloval vytvořit „uměleckou povídku vesnickou“ (tamtéž, 151); autor, který už ve své době působil jako konzervativní moralista, ponořený do historie obrozeného českého národa; přesvědčený vlastenec (mj. velký zastánce pravosti Rukopisů) a vychovatel svých čtenářů. Byl vrstevníkem generace májovců – Nerudy, Háalka, Světlé a dalších. Posud nezodpovězená otázka, kterou si klade literární věda, totiž zda (či nakolik) Šmilovský sdílel s uvedenými autory prosazování určitých realistických tendencí, nebo zda je spíše představitelem pozdního českého literárního *biedermeieru* (srov. tamtéž, 151), se nabízí i při zkoumání jeho nejznámější novely *Za ranních červánků*. (Vyšla poprvé časopisecky r. 1875, knižně pak r. 1883.) Její hlavní postavou je Josef Dobrovský – jazykovědec, slavista, osvícenec, významný představitel našeho národního obrození, jehož osobností se ve svých pracích opakovaně zabývala jubilanťka Hana Gladkova.

Na rozpor mezi přístupem na jedné straně realistickým, na druhé romantizujícím ukazují také užití jazykové prostředky Šmilovského novely, třebaže většinou samozřejmě vycházejí z dobové normy (jakkoli rozkolísané). Z té se však vydělují jednak rysy mluveného jazyka, které do spisovné češtiny potud nevstoupily (a některé do ní nevstoupily podnes), jednak jazykové rysy příznačné spíše pro starší češtinu, které však už v 70. letech 19. století představovaly archaickou dubletu.

Tento rozpor pramení z toho, jak detailně doložil Jakubec (1925), že Šmilovský respektoval především dobovou „brusičskou normu“, kterou jako žák Hattalův dobře znal a která nesouzněla se skutečným stavem jazykového vývoje. Proto v jeho jazyce nacházíme jevy jako např. občasnou, tehdy již archaickou disimilaci předložky *v* před retnicemi (*u věčnost 5*,¹ *nátlak u věcech víry 50*, *chová se kdesi u vazbě 50*, *u*

¹ Čísla u jednotlivých příkladů odkazují ke stránkám Šmilovského prózy (Šmilovský 1971).

vládném [...] ošetřování 59),² periferní plurálové varte 14, infinitivy na -ti,³ záporový genitiv (*neprodávejte telete, dokud nemáme krávy* 18) a naproti tomu podnes nenoremni kondenzovaný tvar 2. osoby kondicionálu *bysi* (*měl bysi se mně vysvětliti* 69, *ty bysi [...] 78*), častější užívání substantivního doplňkového nebo adverbialního instrumentálu (*měl jsem kolegou muže [...], jenž [...]* 6; *dějiny světové vypadaly by dějinami vzteklych psů* 48); instrumentál užíval však Šmilovský někdy oproti dobové normě i v adjektivním přísudku či doplňku (*to by bylo proň omluvou, že [je] také zbožným* 15, *kdybych byl mladším* 63, *což jsi dnes tak skoupým na slovo?* 68).⁴

Archaicky a v 70. letech již v některých případech až artistně působí leckteré rysy slovosledné, např. kladení příklonek za slovesný tvar, k němuž se mluvnický váží (*dějiny světové vypadaly by dějinami vzteklych psů* 48, *cítil, že hrne se k němu chlad podzimní* 96), především však postavení přívlastku a přísudku, postponovaný shodný přívlastek (*dějiny světové* 48, *cesta ta* 88) či obstupný⁵ přívlastek složený z anteponovaného adjektiva převážně kvalitativního a z postponovaného adjektiva relačního (*ranní služby boží* 29, *v zablácenou jizbu chudinskou* 32), dále např. postupně rozvíjející přívlastek s inverzním postavením přívlastňovacího zájmena (*knihovny Národního našeho muzea* 6, *bohulibý jeho život* 28, *horlivost jeho náboženská* 28, *milý náš abbé* 58), interpozice přísudku do přívlastkového spojení (*ve mně [...] poetická*

² Většinou však Šmilovský tuto disimilaci ve shodě s dobovým územ již nezachovával, srov. *v posvěcené zemi* 14, *v malebné poloze* 17, *v pytlí* 19, 42, *v bázni boží* 10, 46, *v polích* 58, *v prach* 106 (nedisimilované v běžně nacházíme již v textech starších autorů: viz namátkou *v bílé plachetce* 302, *v panských šatech* 304, *ve vodě* 317, *v pytlí* 321, *v průvodu* 321 – vše příklady z Babičky, in Němcová 1974).

³ V době vzniku novely jev pozvolna ustupující (srov. Utěšený 1984, 238), jehož frekvence nejspíše souvisí s tendencí jazykově charakterizovat období, v němž se příběh odehrává (srov. jeho užívání v díle Nerudově, Světlé apod.).

⁴ Jindy však Šmilovský dodržuje normu dobových gramatik, které stále ještě preferovaly jmenný tvar adjektiva (*bylať Madlenka [...] zdráva, čerstva, mila oku, lahodna srdci* 24, *byl mlád, nezkušen, ostýchav* 25, *mrzut sám nad sebou nechtěl* 59).

⁵ Viz Komárek 2009, 101, a zejména Komárek 2015, 117–118.

se probouzí žíla 61)⁶ nebo různé varianty umístění přísudkového slovesa, příznakové z hlediska tematicko-rematické struktury věty – v iniciální pozici (*bylat' cesta ta duchu jeho cestou pravou* 88), vzácněji ve finální pozici (*aby mu lavici utřela* 32, *jak o pánu ze zámku smýšlíte* 56) atd.⁷

Také po stránce lexikální zde nacházíme výrazy, které ve druhé polovině 19. století již postupně nabývaly archaických rysů – latinizující (srov. *est mihi*) spojení dativního tvaru osobního zájmena se slovesem *býti*, které vyjadřuje úkol apod. (*žíti mu jest* 5, *jemu jest žíti* 5), sloveso *vypadnouti* ‚dopadnout, dospět k nějakému výsledku‘ (*jak to vypadlo?* 15), adverbium *tytýž* ‚častokrát, leckdy‘ (*Jsout' životy lidské tytýž divny a divoky* 30), *tůčka* ‚překrucování, vytáčka‘ (*hloupé tůčky* 8, *liché tůčky* 37) nebo s akuzativem se pojíací předložku s vyjadřující dispozicí nebo připravenost subjektu k něčemu (*páni [...] jsou s všecko, co chtějí* 50). Některé výrazy jsou Šmilovského individuální inovací archaismů: *dopustiti někoho* ‚pohlavně zneuctít‘ (srov. *pan obroční ji dopustil* 36, které je obměnou staršího českého reflexiva *dopustiti* se téhož významu). Dobovým rysem brusičského úsilí jsou také Šmilovského někdy až extravagantní kompozita *bohoplodivý* 5, *milovábný* 6, *bystroduchý* 56, *liboduchý* 59,⁸ *skoupozvuký* 98, vesměs užívaná v exaltovaných autorských promluvách.⁹

⁶ Obecně tyto ozvláštňující slovosledné postupy vycházejí z klasické rétorické figury hyperbaton, konkrétně z anastrofy, která se do češtiny dostala v raném novověku pod vlivem latinské prozodie a v 1. polovině 19. století nabyla podoby významného dobového stylotvorného prvku.

⁷ Těmto jevům věnuje souhrnně pozornost Ludmila Uhlířová, viz např. Uhlířová 1987, 14, 19, 60 nebo 82.

⁸ Složeniny s druhým komponentem *-duchý* jsou pro Šmilovského vůbec typické, srov. *dobroduchý* (Šmilovský 1940, 125 – Kmotr Rozumec).

⁹ Jen výjimečně zaujímá autor (zde ústy Dobrovského) k takovému prostředku ironizující, dehonestující postoj a důvodem k němu není ani tak sám slovo-
tvorný postup jako osoba původce: „*Svatocudná voda!*“ *prohodil Dobrovský přízvukem ironickým. „To epiteton se impostorovi povedlo.“* 12; „impostorem“ Šmilovský míní kontroverzního a obrozenci všeobecně odmítaného podivína se zálibou v neústrojných neologismech a archaismech, Jana B. Josefa Vlčka

Tyto na první pohled nápadné rysy jsou součástí celkové výstavby Šmilovského novely a zejména se uplatňují jako prostředek distribuce textu mezi pásmo vypravěče („autorskou řeč“) a pásmo postav, z nichž nás samozřejmě nejvíce zajímá „modrý abbé“ Dobrovský. Autorka doslovu Marie Řepkové se vícekrát zmiňuje o Šmilovského „kresbě živých figur“, „jemné, precizní, citlivé a hluboké povahokresbě“, „umění pozorovat a kreslit živé lidi“ nebo „umění charakteristiky postav“, které se „kloní někdy k jemnému humoru, jindy k pólu až tragickému, a dokáže obsáhnout velké rozpětí životních poloh...“ (Šmilovský 1971, 325–332).

Rovněž Jan Máchal v Ottově slovníku naučném (1906) uvádí o Šmilovském, že „mistrovská charakteristika jest hlavní předností jeho talentu spisovatelského. Postavy jím nakreslené jsou jako živé a vrývají se v paměť“ (Máchal 1906, 686). Šmilovského češtinu podobně hodnotil také Jan Jakubec – zdůrazňuje její „rázovitost“, „českost“ apod.; bystrý je jeho postřeh, že „Šmilovského řeč je výraz jaksi kolektivní; jednotlivec takto mluvící by se jistě nenašel“ (Jakubec 1925, 129 a podobně 253). To lze dobře sledovat i v próze Za ranních červánků, kde se autorovi rovněž podařilo výrazně odlišit vyjadřování postav zastupujících jednotlivé sociální vrstvy.

U vrstvy venkovských lidí (dráb, zloděj aj.) lze považovat za centrální rys nasycenost jejich řeči frazémy (pro autora zřejmě nejvýraznějšími nositeli „lidovosti“). Mnohé jsou dosud běžné a frekventované, popř. se užívají ve variantní podobě: *vezměme nohy na ramena* 18, *co by kamenem dohodil* 18, *vytru vám zrak* 18, *vzal by mne na paškál* 25, *bude oheň na střeše* 26, *však tebe neupadne* 26, *padni co padni* 27, *kdo chce kam, pomozme mu tam* 34, *kupovati za pět prstů a za šestou dlaň* 35, *jako by hrách na stěnu házel* 36, *pán je pán a na psa najde si vždycky hůl* 36, *toho nám sem byl čert dlužen* 39, *hodí se k tomu jako vejce k vejci* 54. Jiné, obvykle velmi staré (někdy již biblického původu, mnohé doložené u Blahoslava, Rosy nebo Komenského apod.), se v dnešním

(1805–1879), prvního překladatele Íliady, v níž se zesměšňované spojení r. 1842 poprvé objevuje.

jazyce neudržely nebo mají pouze periferní postavení: *neprodávejte telete, dokud nemáme krávy* 18, *slova na vítr sázíš* 24, *starej se, abys brzy krájel z vlastního bochníka* 26, *povol čepu, hned bude po pivě – povol žádosti, a brzy bude po radosti* 28, *vymyj na cikána celý rybník, cikánem zůstane* 33. Přebujelosti, ba eklekticismu v užívání tohoto vyjadřovacího prostředku si u Šmilovského povšiml již Máchal: „...vytvořil si také zvláštní svůj stil lidovými pořekadly a úslovími propletený. [...] Časem však spisovatel prostředek tento přepínal a upadal v stylistickou manýrnost.“ (Máchal 1906, 686). Jakubec (1925, 251) určil i Šmilovského pramen – Čelakovského Mudrosloví národu slovanského ve příslovích (srov. *lysý jako turecký svatý* 40).¹⁰

Odlišnou sociální vrstvu tvoří v novele představitelé světské i duchovní vrchnosti – kněží (zejména farář Strnádek) a panští úředníci (obroční Konipas). V jejich rozhovorech rovněž nacházíme podobné frazémy (*lidí jako na pražském mostě* 45, *spravil to jako švec kabát* 45, *my víme, kam pěnkava nosem sedá* 45, *Dobrovskému je hej* 46); nad těmito nositeli „lidovosti“ ale u uvedených postav převažují vyjádření, která jsou exponenty jakési institucionální namyšlenosti a zároveň servilnosti těchto postav: *my konáme povinnosti, k nimž nás bůh povolal, svědomitě a náležitě* 45; *vy jakožto zasloužilý a věrný hraběcí úředník* 86; *k čemu jsme tu my, duchovní vrchnost?* 113.

Jejich snahu co nejvíce se zavděčit „excelencpánu“, „excelenchraběti“ jim neustále narušuje abbé Dobrovský: *Nic mu není svatého. Skoro se mně zdá, jako by si z nás a celého světa dělal blázny* 45; *Což Dobrovskému je hej, ale mně, jenž spravuji zde duchovní úřad a odpovídati musím před slavnou konzistoří za každou ovečku, mně to nemůže býti po myslí! [...] Já mám ústní a písemní rozkaz od pana vikariusu a pan vikarius snad od konzistoře, běží tu o mou kůži, vážený pane obroční. Proč fouká abbé do kaše, jež pro něj se nevařila? K čemu mně dělá mrzutosti, mně, jenž bych rád měl svatý pokoj s nadřizenými úřady?* 46; *Milostivá vrchnost musí uvážiti spravedlivé naše stížnosti, které předložíme*

¹⁰ Některé frazémy Šmilovský aktualizoval: zkontaminoval např. *mít něco pod palcem a udělat něco pod rukou: obroční pod palcem ledacos učinil* 41.

otcovské její moudrosti [...] vezmeme frak a půjdeme k audienci 47. Výrazy jako *vikarius*, *konzistoř*, *audiencie* nebo latinské citátové *horribile dictu* 128 vzdalují jejich vyjadřování od lidových mluvčích a přibližují je do jisté míry k promluvám Dobrovského, v nichž jsou latinské citátové výrazy hojně zastoupeny, např. *dilecte frater* 12, 17, *audiatur et altera pars* 12, *impostor* ‚původce (tj. slova)‘¹¹ 12, *imprimatur* 16, *viaticum* 42, *finis coronat opus* 42, *stante pede* 61, *intento ore* 61, *ex abrupto* 62 aj.

Od obou popisovaných skupin se vyjadřováním odlišuje tajný evangelík hajný Mrština. Jeho příslušnost k venkovskému společenství se projevuje při každodenním jednání s ostatními postavami užíváním strohých jednoduchých promluv bez výraznějších individuálních rysů (*já nesvádím nikoho* 9, *nejím chleba zadarmo* 9, *nech srnce, polož zbraň* 100). V naprosté většině komunikačních situací je však tato vyjadřovací prostota zatlačena do pozadí jeho postavením laického kazatele s vizionářskými sklony: tehdy je Mrštinovým nejcharakterističtějším rysem vyjadřování exaltované, patetické, extatický prorocký jazyk naplněný obrazností, který prozrazuje znalost bible: *Duch český jest, jsou posud čeští bratři; já jsem českým bratrem. [...] Běda člověku, od něhož odstoupila naděje, běda lidu, jenž nevěřil by pevně a svatě, že lepší nastane budoucnost. Náš lid není mrtev. Neumřela dceruška, ona spí, byť i na prkně byla. Přijde spasitel, dotkne se jí: ona vstane.*¹² [...] *Lehko a šipkou vběhne jelen do tenat nastražených; obrátkou ruky padne neopatrný chodec do hlubiny bahna a močálu;*¹³ *těžko a pracně vyplete se jelen z tenat; pomalu vytáhne se zapadlý chodec z blátivé psoty. Zvolna a pomalu vybredne lid náš z béd a psot, ale vybredne, podají-li mu osvícenci pomocnou ruku.* 70–72

¹¹ Význam slova uvedený v PSJČ, s. v., (‚podvodník‘) neodpovídá kontextu; při jeho interpretaci je třeba vycházet z osvícenské latiny (‚ten, kdo dává něčemu jméno‘), nikoli vyvozovat jej anachronicky z moderních jazyků.

¹² Srov. Mt 9:4, Mc 5:39 a L 8:2.

¹³ Srov. např. Ps 69:3.

Paradoxně má jeho projev více prvků charakteristických pro náboženský styl, než kolik jich obsahuje projev centrální postavy příběhu – kněze Dobrovského. Ten své projevy do značné míry přizpůsobuje vyjadřování svých partnerů v dialogu.

V rozhovoru s Mrštinou sice užívá podobných prostředků jako on: *Neúmornost, česká neúmornost, byla by možná? [...] Či rozum šedivé hlavy mé skládá před klamem a preludem zbraně své a ustupuje mu a podléhá mu? Ne, ne! Tu přede mnou stojí syn z jádra lidu, nevzdělaný, prostý, samostatný jako ten klen tuto, jenž patrně neví nic o Praze. Kmet jako já, ostrý, zkušený, střízlivý – a hromem z něho do mne hřímá český duch! [...] Mrštino, Mrštino, ty jsi promluvil slovo, jehož váhu vážiti budou budoucí věkové.* 70–71

Naproti tomu v dialogu s venkovskou dívkou Madlenkou se Dobrovský vyjadřuje velmi střídme a věcně – i když nás na konci dialogu může zarazit rozpor mezi knižním vyjádřením založeným na elizi spony (*kdo dědečkem tvým?*) a lidovým frazémem (*už jsme doma*):

„Vítám tě, děvče! Copak mi neseš?“ tázal se Dobrovský nespouštěje mile dojatého oka ze spanilého dívčina obličeje.

Děvče zvedlo k němu hnědé oči, z nichž bystrota a dobrota plála, a odpovědělo: „Knihy.“

„Aj, aj, knihy! Snad ne na prodej?“

„Ne, na podívanou.“

„Na podívanou? To rád slyším. A čípak jsi?“

„Jsem Fráňova z Lučic.“

„A kde jste vzali knihy?“

„Jsou dědečkovy. Posílá je na podívanou.“

„A kdo dědečkem tvým?“

„Hajný Mrština z Drslavic.“

„A tys jeho vnučka! Aha, už jsme doma.“ 63

Nicméně v dalším průběhu rozhovoru některé Dobrovského repliky nabývají na rozsahu a přestávají být „přirozené“, resp. přiměřené ve

vztahu k adresátce: *Já byl tedy první, jenž cizí rukou poodhalil zlaté tajemství lásky vaší! Toť rozkošno starému srdci, má černoooká holubice!* 65

Taková dikce se blíží spíše intelektualizovaným, i syntakticky složitým replikám Dobrovského z dialogů s hrabětem Černínem z Chudenic: *... přináší mně to leccos nového a zajímavého, co vábí ducha k přemýšlení a srdce k pocitům tím milejším, čím více halí je posud záře, anebo vlastně růžová mlha romantiky, z níž, jak se mi zdá, mohlo by vyjít pro mne světlo, po němž práhnu.* A v další replice: *... kojím se nadějí, že dopracuji se prostředků, abych zapudil tmavé pochybnosti, jež posud zahalují před okem mým i srdcem budoucnost našeho českého lidu.* 22–23. Ostatně hrabě je tu abbému rovnocenným partnerem – téměř žádná jeho replika se neobejde bez latinských citátů, např.: *Nechcít se s obávaným oponentem quoad quintum et sextum argumentum,*¹⁴ *jakým jste již ve filosofii býval, pouštětí do křížku.* 62–63

Lze tedy souhlasit s konstatováním literárních historiků – charakteristika postav se Šmilovskému dařila, jejich řeč dokázal výrazně diferencovat a v případě hlavních postav (zde J. Dobrovského) ještě situačně rozrůznit.

Tuto rozrůzněnost v případě Dobrovského Šmilovský ještě podtrhává poukazem na jednu výraznou dimenzi jeho osobnosti: z formulací uvozovacích vět nezřídka vyvstává už ne jen Dobrovský – intelektuál, vážný učenec, dobrodinec chudých venkovanů, ale také Dobrovský – zábavný společník s nevšedním smyslem pro humor: *podotkl ironicky Dobrovský 14; divil se potutelně Dobrovský 15; pravil Dobrovský položertovně 35; Dobrovský se rozesmál 35; žertoval abbé 43; Dobrovský se rozjařil a metal vtip za vtipem, žert za žertem jim do duše [...] rád se zableskl před společností, kterou uměl lehkým a příjemným způsobem bavivati 43; doložil Dobrovský, propukaje v smích 44; odvětil rozmarně Dobrovský 62; laskavé oči jeho rozjiskřily se radostí a šelmovstvím 64.*

¹⁴ Zde Šmilovský vkládá hraběti do úst Palackého charakteristiku Dobrovského (Palacký 1855, 9).

V souladu s tím také hrabě označuje Dobrovského, který mu skládá elegantní poklonu, za *dvorného čtveráka* 60, jindy za *ferinu* 63 nebo *lišáka všemi šibaly podšitého* 119; vždyť abbé se nechá farářem Strnádkem inspirovat dokonce k tomu, že na něj v přítomnosti hraběte *stante pede spáchá český hexametr*: „Ejhle bukáč baňatý podepřen tamo o stěnu chrouní.“ 61.

Od těchto autorských charakteristik Dobrovského jazykového projevu se dostáváme k vlastnímu pásmu „autorské řeči“, k vyjadřování vypravěče ve Šmilovského novele. Za jeho centrální polohu lze pokládat projev patetický, vzrušený, založený mj. na rétorických otázkách a častých zvoláních v podobě neslovesných vět (větných ekvivalentů). Tuto polohu ztělesňují především oba paratexty novely, text úvodní a závěrečný, zaměřené na zrod obrozeného národa z „ranních červánků“. Ukázky uvádíme z úvodu, ze závěru a z rozsáhlé středové pasáže, kde vypravěč komentuje bolestný historický vývoj českého národa.

Den, toť život. Život jednotlivcův, národa, člověčenstva. Ze tmy vycházíme, do tmy nezacházíme. Slunce – toť láska. Slunce vesmír, láska člověk. [...] Muž, žena! Žijí, plodí a rodí v budoucnost, u věčnost. A národ zvláštní žen a mužů sněti! I jemu jest žíti, ploditi, roditi v budoucnost, u věčnost. 5

Červánkové pobledli a uhasli. Rozednilo se přes všechny těžké chmury a sychravé a neústupné mlhy. Jest mladý den. Den, život! [...] Který cíl položen praduchem dějinným naší práci? [...] Práce, mužnými ctnostmi a ryzí mravností prodchnutá a zasvěcená, budiž cestou k němu nás vedoucí. [...] A ježž ranní věštili červánkové, šťastný bude na obloze české den! 131–132

Listy krví psané, slzami a potem téměř k nepřečtení zbrocené jsou dějiny lidu českého za třicetileté války. [...] Jaká nová mohla zemi vzejíti pokolení? [...] Jakou očekávají možná bylo budoucnost? [...] Ztrhané zraky rolníků točily se prosebně po panovnicích. Hlas srdce rozrývající dral se z pekelné poroby k stupňům trůnovým: Ulev bídě naší! 47–49

Kromě této dominantní polohy disponuje vypravěč také civilněji-šími prostředky, za jejichž vrchol lze pokládat popis obročního Konipasa a faráře Strnádky a jejich počinání při společném obědě: *Bylot rozkošné podívání na oba rozhovořené pány, ani s vidličkou v pravici a se sněhobílým ubrouskem, cípem za nákrčníky zastrčeným, u stolu proti sobě seděli. Bylyť to figurky, jako by je z obrázku vystříhl [...] každý vlásek na nich zářil dobrým bydlem a blahobytem tělesným i duševním [...] stejná jak náleží vypasená bříška, stejné laloky pod tučnými bradičkami [...] pan obroční měl černohnědá myší očka [...] pan Strnádek byl lysý jako turecký svatý [...]. Jakož vůbec duchaplný hovor tabuli koření a chuti přidává, dali se i oba pánové do maličké hádky, která hořčice lepší jest, francouzská-li či kremžská.* 39–41 Součástí charakteristiky obročního Konipase je i opakovaně užívané zaklení *Milión krupición!* 41, 78. V tomto spojení je k běžné první části kleteb (*milión hromů* apod.) připojeno rýmové slovo s cizí (pseudo)příponou, tato slovní hříčka však namyšleného Konipase stejně vrací k snobsky kamuflovanému plebejství. Kontaminuje totiž (nepochybně z tabuových důvodů) naprosto profánní *krupici* s komponentem *kruci*, v křesťanské společnosti té doby ještě značně odvážným až rouhačským.¹⁵ Postavy obročního a faráře tak představují jeden z nejlepších důkazů Šmilovského „umění povahokresby“.

V novele však jsou i pasáže, kde se řeč vypravěče a řeč postav různými způsoby prolíná a splývá a kde autor volí různé narativní způsoby.¹⁶ V ukázkách jsme už představili řadu rozhovorů, kde jsou promluvy postav prezentovány přímou řečí. Spíše ojediněle užívá Šmilovský řeč nepřímou: *Fabián mu stručně a jasně vyložil, jak mají Mrštinu v podezření, že je tajným českým bratrem a že přišel k němu*

¹⁵ Nejstarší doklady na *kruci* v české literatuře jsou podle lexikálních kartoték uložených v Ústavu pro jazyk český AV ČR z let osmdesátých (Josef Holeček), na *krucinál* pak z let ještě pozdějších (moravští autoři Jan Herben a Vilém Mrštík).

¹⁶ Podrobněji k nim viz např. Jedličková – Koten, 2018.

z rozkazu vikářova, aby mu husitské knihy pobral a jej k tomu přiměl, aby na faře složil vyznání víry katolické. 12

Dále je zde zastoupen vnitřní monolog postavy využívající přímou řeč („samomluva“) a 1. osobu („*Hukal, Hukal,“ přemítal Dobrovský, „to jméno jsem již slyšel –?“ 20*), ale častěji osobu 2. („*Bůh tě volá k práci a dílu,“ přemítal na mysl; „jak učiníš se hodným jeho milosti?“ 53*). Jindy myšlenky postav, jejich vnitřní řeč tlumočí vševědoucí vypravěč, využívající er-formu a uvozovací věty typu *napadlo ho, pomyslel si* (tzv. psychonarace): *Na záspi oba stanuli. Bylot' viděti, že jeden i druhý tluší v sobě myšlenky, jež zdráhá se projeviti. Mrštini nešlo jen o vlastní osobu, cítit', že blaho vnučky své a milých příbuzných jaksí dává do sázky. I Fabián měl podle všeho něco více na očích, nežli přiměti starého hajného k tomu, aby vydal mu bratrské knihy a učinil vyznání z víry své. Leč nerozhovořili se více. Stáli mlčky na záspi. 11*

Posledním z výrazně zastoupených narativních způsobů je pak tzv. vyprávěný monolog v er-formě (s polopřímou řečí, která je stále pod kontrolou, „dozorem“ vypravěče, jenž je tu ale spíše „skrytý“, „tichý“ a nechává vyniknout subjektivní rysy řeči postavy). Je to např. vnitřní řeč faráře, vzrušené, expresivně formulované úvahy postavy, dynamizované otázkami, jež si klade a na něž si vzápětí odpovídá: *Ve faráři zlostí div nepukla žluč. Každé slovo Dobrovského píchalo jej do živé duše jako špendlík. Pociťil nad sebou mistra, proti němuž jen chatrným je hudařem. A ku všem těm jedovatým posměškům co měl postaviti na odpor? Měl vytasiti se s pravdou? Tou by byl i Dobrovského i hraběte ze lži káral a jenom dolomil, co už bylo na něm nalomeno. A co by byl mluvením pravdy utřzil? Nic jiného než smrtelnou ostudu, horší té, kterou mu abbé způsobil svým hanebným hexametrem. 118–119*

S pestrým rejstříkem narativních způsobů kontrastuje malý zřetel k vnějším popisům postav: v protikladu k jiným autorům historických próz Šmilovský své dramatis personae zachycuje především řečovou činností a jejich exteriéry ponechává více stranou – pasáže jako výše uvedené popisy hodujících obročního a faráře jsou vzácné. S tím souvisí také důraz na dynamičnost vlastního vyprávění – rozsáhlé dějové úseky textu vykazují dramatický charakter, který jim propůjčují

svižné dialogy obsahující minimum uvozovacích vět; nápadné je to např. hned ve vstupní pasáži novely, která nás zavádí in medias res – do prostředka emočně vypjatého dialogu hajného s kaplanem.

V jednom z rozhovorů vybízí „modrý abbe“ hraběte Černína z Chudenic: *Odložte, Excellence, pro okamžik aristokrata a já odložím učence*. 62 Chtěli jsme prostřednictvím A. V. Šmilovského evokovat i lidské vlastnosti a projevy významného osvícenského vědce – a zároveň upozornit na téměř zapomenutého českého prozaika, zajímavého mimo jiné tím, že se snažil vytvořit „ryze český sloh“, založený na příslovích, úslovích a živé lidové řeči (Máchal 1902/1930, 104–107).¹⁷

Bibliografie

- Jakubec 1925: Jakubec, J., O spisovné řeči A. V. Šmilovského. *Listy filologické* 52 (1925) č. 2–3, 128–165, 249–291.
- Jedličková – Koten 2018: Jedličková, A. – Koten, J., Řeč není jen k mluvení. Sondy do diachronní poetiky a teorie narativních způsobů. *Česká literatura* 66 (2018) č. 5, 623–660.
- Komárek 2009: Komárek, K., *Básnický jazyk Jaroslava Durycha*, Jinočany: H&H Vyšehradská, 2009.
- Komárek 2015: Komárek, K., Slovosled v dopisech Karla Havlíčka, *Naše řeč* 98 (2015), 113–128.
- Máchal 1906: Máchal, J., Alois Vojtěch Šmilovský, in: *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopædie obecných vědomostí, díl XXIV, Staroženská-Šyl*, Praha: J. Otto, 1906, 685–687.
- Máchal 1930: Máchal, J., *O českém románu novodobém*, Praha: J. Springer. 1. vyd. 1902.
- Němcová 1974: Němcová, B., *Dobrý člověk*, Praha: Československý spisovatel, 1974.

¹⁷ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

- Novotný 2017–2018: Novotný, V., Z literárního muzea – Alois Vojtěch Šmilovský. *Český jazyk a literatura* 68 (2017–2018) č. 3, 150–151.
- Palacký 1855: Palacký, F., *Joseph Dobrovský's Leben und gelehrtes Wirken*, Praha: Gottlieb Haase Söhne, 1855.
- PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého, I–VIII*, Praha: Státní (pedagogické) nakladatelství, 1935–1957.
- Šmilovský 1940: Šmilovský, A. V., *Kmotr Rozumec*, Praha: Jindřich Bačkovský, 1940.
- Šmilovský 1971: Šmilovský, A. V., *Za ranních červánků a jiné prózy*. K vydání připravil R. Havel, doslov M. Řepková, Praha: Odeon, 1971.
- Uhlířová 1987: Uhlířová, L., *Knížka o slovosledu*, Praha: Academia, 1987.
- Utěšený 1984: Utěšený, S., Býti, či být? v milostných dopisech před sto lety. *Naše řeč* 67 (1984) č. 5, 237–240.